

ЕКОНОМІЧНА СВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Присвячено огляду соціально-психологічної літератури, в якій аналізуються особливості економічної свідомості: різні її рівні (макрорівень, мезорівень та мікрорівень), функції, а також розглядається економічна ідентичність, економічна соціалізація, критерії економічної соціалізованості й економічна свідомість в онтогенетичному аспекті.

Ключові слова: економічна свідомість, суспільна економічна свідомість, групова економічна свідомість, індивідуальна економічна свідомість, економічна ідентичність, економічна соціалізація, соціалізованість.

Постановка проблеми

Вступ. «Економічна свідомість» — одне з найбільш вживаних понять у сучасних дослідженнях у галузі економічної психології, соціальної психології, економічної соціології, економічної науки та менеджменту. Актуальність дослідження економічної свідомості особистості пов'язана з необхідністю вирішення проблем, які виникають у процесі економічної соціалізації сучасної молоді. Ці проблеми є у сфері адаптаційних процесів молоді людини в ринкових соціально-економічних умовах, включення в які відбувається по-різному залежно від того, до якої групи належать індивіди (вікової, статевої, професійної, майнової, національної тощо).

Аналіз останніх досліджень. Проблема економічної свідомості досліджується вітчизняними науковцями в різних напрямках у зв'язку: з економічним мисленням (Л. Абалкін, А. Уледов, Ж. Тощенко та ін.); з економічною культурою (Т. Заславська, Р. Ривкіна); з економічними цінностями (А. Журавльов, Н. Журавльова, А. Купрейченко та ін.); зі ставленням до власності (В. Хащенко); в плані дослідження особливостей структурних характеристик (О. Дейнека, Г. Ложкін, В. Комаровська, Т. Петровська та ін.); у напрямі взаємозв'язку зі самосвідомістю (А. Філіппов, С. Ковальов); як результат економічної соціалізації людини (І. Зубіашвілі, Н. Дембицька, О. Міщенко, В. Москаленко, Т. Петровська та ін.). Проблема економічної свідомості особистості у зв'язку з професіоналізацією знайшла відображення в працях А. Журавльова, Н. Журавльової, А. Купрейченко, І. Осипенко.

Але низка питань з цієї проблеми потребують подальшого дослідження, зокрема, особливості економічної свідомості особистості у зв'язку з характером процесу економічної соціалізації, визначення факторів, що детермінують цей зв'язок. Недостатньо висвітленим в літературі залишається питання особливостей економічної свідомості в онтогенезі. Саме цим питанням присвячено цю статтю.

Мета статті полягає у визначенні основних понять дослідження проблеми економічної свідомості.

Виклад основного матеріалу

Свідомість — це вища форма психічного відображення, що притаманна людині. Вона є результатом впливу суспільно-історичних умов на психіку людини у процесі її

творчої діяльності під час постійного спілкування з іншими людьми за допомогою мовлення.

У вітчизняній психології склалось загальноприйняте розуміння свідомості як вищої форми психіки, яка виникла в людському суспільстві у зв'язку з колективною працею, спілкуванням людей, мовою і мовленням [7].

Свідомість являє собою складний конструкт, що виникає в процесі антропогенезу як феномен, що забезпечує існування людства і є вираженням його соціального буття. Вона виникає як продукт всієї суспільної діяльності людей і виявляється як результат духовного розвитку суспільства.

Феномен свідомості, що почав досліджуватись у лоні філософії, стає сьогодні об'єктом досліджень все більшого числа наук, не стала винятком і соціальна й економічна психологія.

Поняття «економічна свідомість», яке є корелятом поняття «свідомість», відображає особливості виявлення свідомості у сфері економічної життєдіяльності людей. Існують різні теоретичні підходи до аналізу феномену економічної свідомості і до визначення цієї категорії. У зарубіжній психології у дослідженні економічної свідомості частіше за все використовуються терміни «економічні установки», «економічне мислення», «економічні уявлення» й «економічна поведінка» (А. Сміт, Дж. Катона, М. Вебер, Е. Дюркгейм, П. Сорокін, В. Парето, С. Московічі та ін.).

Проблема дослідження економічної свідомості як соціально-психологічного феномену найбільш загострилася у соціальній та економічній психології у 90-ті роки ХХ ст., оскільки саме в цей історичний період значно актуалізувалася її роль у швидко змінному соціально-економічному середовищі.

Враховуючи різноманітність економіко-психологічних підходів та можливостей їх застосування, О. Дейнека [2] звертає увагу на феномен економічної свідомості, що притаманний суб'єктові, що господарює, і є вищим рівнем психічного відображення економічних відносин суспільно розвиненою людиною. Г. Ложкін, В. Спасенников та В. Комаровська [5] вважають, що економічна свідомість — це одна з центральних категорій сучасної економічної психології. Вона входить до системи понятійних координат науки й означає результати відображення суб'єктом тієї частини навколишньої дійсності, яка пов'язана з економікою, а також його свідомі дії та стани нею обумовлені. А. Журавльова та А. Купрейченко розуміють економічну свідомість як часткову форму індивідуальної чи групової свідомості, яка полягає у різноманітних формах знання індивідуального та групового суб'єкта про різні економічні об'єкти та його ставлення до цього знання [8].

Загалом, більшість дослідників економічної свідомості розглядають її як внутрішньо суперечливе, багаторівневе утворення, яке в узагальненому вигляді відображає ступінь знайомства суб'єкта з економікою та раціональне ставлення до неї.

У вивченні економічної свідомості важлива роль відводиться функціям, які вона виконує в соціально-економічному житті особистості. В. Комаровська, базуючись на аналізі праць Є. Веліхова, В. Лекторського, О. Леонтєва, Ю. Шрейдера, виділила такі найважливіші функції економічної свідомості, як: відображально-інформаційну, яка полягає у правильному, адекватному відображенні соціально-економічних умов життя особистості, економічного макро- та мікросередовища; комунікативну, тобто вона

виступає елементом практичної взаємодії людини та навколишнього економічного середовища в процесі побудови реалізації економічних дій; оцінкову (людина не тільки отримує дані про навколишню економічну реальність, а й оцінює ступінь їх адекватності і повноти); акумулятивну (в економічній свідомості накопичуються знання, отримані як з особистісного економічного досвіду, так і суспільного); а також регулятивну (свідомість регулює, впорядковує діяльність людини відповідно до поставленої мети, передбачає її наслідки, тобто контролює та керує економічною поведінкою особистості) [5].

Отже, економічна свідомість відображає економічну реальність не пасивно, а активно. Економічна свідомість функціонує у системі безперервних прямих і зворотних зв'язків з навколишньою дійсністю. Прямі зв'язки забезпечують отримання адекватної економічної інформації, а зворотні — дають можливість діяти, спираючись на ці дані. Відображення є підставою для поведінки, результати якої забезпечують подальше відображення реальності, що змінилась. Через економічну свідомість людей економічне мислення набуває практичного значення, яке полягає в тому, щоб, по-перше, сформулювати сучасне економічне мислення і свідомість, по-друге, виховати у кожного почуття справжнього господаря країни. По-третє, розвинути такі соціально-психологічні якості, як: бережливість, економічність, діловитість, організованість, підприємність тощо. Функції економічної свідомості виявляються також в емоційній оцінці дійсності, забезпеченні економічної діяльності, у попередній побудові дій та передбаченні їх наслідків, у контролюванні економічної поведінки та керуванні нею, у здатності особистості давати собі раду в навколишньому матеріальному світі, у власному економічному житті [2; 5; 8].

Отже, економічна свідомість, як одна з найважливіших категорій соціальної та економічної психології, відображає економічні умови життя людини, її макро- та мікросередовище, визначає і регулює формально-динамічні та змістові характеристики її соціальної поведінки в різних сферах економічного простору. Засвоюючи категорії, поняття, теорії, оволодіваючи системою економічних знань, людина в результаті виробляє певні погляди на економічне життя, економічну свідомість.

Особливості свідомості визначаються залежно від суб'єкта відображення, який розглядається на різних рівнях: на рівні всього суспільства, на рівні груп, на рівні окремого індивіда. Завдяки цьому досліджується суспільна свідомість, групова та індивідуальна.

Свідомість як відображення різних сфер об'єктивної реальності розглядається як система суспільних форм свідомості, особливості яких зумовлено змістом об'єктів (сфер) відображення. В науці досліджуються такі форми, як: економічна, політична, моральна, естетична, релігійна, екологічна, філософська та ін. На соціетальному рівні вони визначаються як форми суспільної свідомості.

Економічна свідомість є однією з форм суспільної свідомості. Вона є продуктом відображення економічних умов життя, діяльності та відносин у вигляді економічних ідей та поглядів, теорій, концепцій інших духовних утворень, спільних для соціальних груп, усього суспільства, що виражають ставлення до економічної дійсності в кожному конкретний історичний момент.

Економічна форма суспільної свідомості має тісний зв'язок з іншими формами суспільної свідомості, такими як: політична, правова, моральна, художня, наукова, релігійна й естетична свідомість тощо.

Суспільна економічна свідомість містить у собі різні рівні осмислення економічної дійсності. Серед них виділяють теоретичний(науковий) та повсякденний. Теоретичний рівень осмислення економічної дійсності виражений в економічних категоріях, теоріях, ідеях, що є наслідком наукового пізнання. Повсякденний рівень осмислення базується на основі світовідчуттів, безпосереднього життєвого досвіду, елементарних економічних і соціально-психологічних настанов. Теоретичний та повсякденний рівні економічної свідомості тісно пов'язані між собою.

Свідомість розглядається також на рівні групи, як феномен, що утворюється внаслідок міжособистісної взаємодії, як надіндивідне утворення, яке, відображаючи життєдіяльність спільноти, разом з тим і регулює її. Групова економічна свідомість визначається як узагальнена свідомість більш організованих конкретних груп людей, певних прошарків населення, об'єднаних духовними, віковими й іншими ознаками. Вона розглядається як сукупність думок та уявлень, які визначають основний зміст і напрямок економічної активності цієї групи [2; 5; 8]. У груповій економічній свідомості відбиті, насамперед, умови господарського життя людей соціальної групи.

Групова економічна свідомість діалектично пов'язана із суспільною та індивідуальною. Водночас вона опосередковується суспільною свідомістю та виступає як її підсистема.

Свідомість на рівні окремої особистості розглядається як індивідуальна свідомість. Індивідуальна і суспільна свідомість представляють собою єдність протилежностей, внутрішньо і нерозривно пов'язаних між собою.

Свідомість окремих індивідів детерміновано впливами інших людей. Соціальне життя будь-якого індивіда відбувається в рамках відносин з іншими, як члена спільноти, що регулюється загальними правилами і нормами. Ця спільнота належить не сукупності суб'єктів, а сукупному суб'єкту, який має систему особливих якостей, що не зводяться до якостей індивідів, з яких складається сукупний суб'єкт. У зв'язку з цим постає проблема індивідуального і надіндивідуального, їх відособлення та єдності.

Погляди на природу індивідуального і надіндивідуального в історії психології є різними: від ствердження абсолютної автономності цих феноменів до її заперечення, розуміння індивідуального як частки надіндивідуального [7].

Проблема взаємозв'язку індивідуального і надіндивідуального розв'язується як зняття суперечності єдиної системи «Людина – Світ». Індивідуальне пов'язано з надіндивідуальним так, що перше зорієнтовано на інтеріндивідну взаємодію, а останнє — залежить від індивідного і виявляється в ньому. Індивідне і надіндивідне людини існують в єдності «комунікативного стану» (Хараш), який детермінується двоїстим способом, і самою взаємодією суб'єктів, і їх готовністю прийняти вплив один одного, причому дуже динамічний, мінливий під час самого процесу взаємодії. Отже, виникає питання розмежування індивідуальних феноменів і феноменів надіндивідуальних, або групових.

Центральним процесом, за рахунок якого людина як індивідуальна істота включається у розвиток суспільства, є ідентифікація. Внаслідок ідентифікації індивіди отри-

мують можливість через соціальну ідентичність продовжити вплив своєї особистості далеко за межі фізичного існування людської особи. Соціальна ідентичність, яка виявляється через уніфікацію індивідуальних оцінок, образів і установок, підвищує у індивіда впевненість в їх істинності, мотивує до розповсюдження їх на весь навколишній світ [7].

Індивідуальна економічна свідомість являє собою таку функцію людської психіки, сутність якої полягає у творчому перетворенні зовнішнього економічного світу, у виокремленні себе з навколишнього економічного середовища та протиставленні йому як суб'єкт об'єкту. Індивідуальна економічна свідомість особистості – це не просто образ економічної дійсності, а особлива форма психічної діяльності, орієнтована на відображення та перетворення економічної дійсності. А. Панасюк, розглядаючи індивідуальну економічну свідомість, визначає її як структуру психіки, що феноменологічно являє собою інформаційне поле зі знаками економічної інформації, яка постійно змінюється в результаті функціонування когнітивних процесів. В. Хащенко визначає індивідуальну економічну свідомість як сукупність уявлень, настанов, ставлень, думок суб'єкта про економічні об'єкти [5; 8].

Економічна свідомість особистості формується внаслідок економічної соціалізації. Поняття «соціалізація» з'явилося ще в 1836 р., однак його корелят «економічна соціалізація» виникло порівняно недавно. Вперше як самостійна концепція економічна соціалізація стала вживатись у немарксистських аналізах соціалізації. Незалежно і одночасно це поняття починає вживатися в дослідженнях економічної поведінки науковцями школи економічної психології.

У широкому розумінні економічну соціалізацію можна розглядати як процес входження підростаючої людини в економічну сферу суспільства, як формування у неї економічного мислення, як процес інтеріоризації нової реальності, що включає пізнання економічної дійсності, засвоєння економічних знань, набуття навичок економічної поведінки і реалізацію їх в реальній дійсності. Цілі і задачі економічної соціалізації у більшості збігаються з цілями і задачами економічного виховання, оскільки їх методи й засоби використовуються з однаковою метою впливу на економічну свідомість особистості.

Особливості економічної свідомості особистості, яких вона набуває в процесі соціалізації, є предметом уваги В. Автономова, Н. Барабанника, О. Дейнеки, В. Гришина, Н. Дембицької С. Єріна, А. Журавльова, І. Зубіашвілі, О. Міщенко, В. Москаленко та ін.

Економічну свідомість доцільно розглядати і з погляду структурно-системного підходу — як складову єдиного процесу соціалізації особистості.

В цьому сенсі вона постає як формування економіко-психологічних характеристик особистості через засвоєння нею економічних цінностей суспільства в процесі економічної життєдіяльності [6].

У дослідженні економічної соціалізації дослідники враховують дві складові цього процесу: особливості соціально-економічного простору, в якому відбувається цей процес та особливості внутрішньої мотиваційно-потребової системи індивіда, яка зумовлює стратегії його економічної активності. Спираючись на загальну концепцію суб'єктності, економічний простір, в якому відбувається процес економічної соціаліза-

ції, аналізується як система економічних цінностей суспільства, тобто як економічні ресурси (праця, гроші, власність тощо), які наділяються певним значенням в індивідуальній або суспільній свідомості. Економічні цінності суспільства репрезентуються свідомістю особистості в когнітивному, афективному і конативному компонентах, а система економічних цінностей суспільства репрезентується у свідомості індивіда через його внутрішню мотиваційно-потребову систему

Особливості економічної соціалізації підростаючих поколінь детерміновано цілою низкою соціально-психологічних чинників. Зокрема, особливості економічної соціалізації молоді, за даними І. Зубіашвілі, детерміновано монетарними репрезентаціями, як результатом сприйняття і відображення в свідомості індивіда явищ економіки. На думку І. Білоконя, одним з вагомих соціально-психологічних чинників економічної соціалізації молоді слід розглядати її економічні настановлення. Особливості мотивації економічної поведінки, економічної ідентифікації, як показників економічної соціалізованості молоді, детерміновані інтеріоризованими нею економічними нормами суспільства. Імперативи економічних норм є змістом економічних настановлень, а їх функцією є забезпечення безперешкодного і безперервного процесу реалізації мети індивіда відповідно до вимог суспільства [4].

Н. Дембицька вказує на існування причинно-наслідкових зв'язків між економічною соціалізованістю і смисловим змістом економічного досвіду [3]. Чинником економічної соціалізації особистості молоді людини, на думку Г. Ложкіна, є суб'єктивно-економічний статус. Дослідження підтвердило припущення про детермінованість особливостей структурних компонентів економічної свідомості суб'єктивно-економічним статусом особистості студента, його соціальної (зокрема й гендерної) групи [3]. В ієрархії ціннісних орієнтацій студентів з різними рівнями суб'єктивно-економічного статусу актуалізуються потреби, які гостро переживаються особистістю, тобто людина жадає насамперед того, чого їй бракує в реальному житті.

Для розуміння безперервності соціального розвитку особистості важливим є розрізнення понять «соціалізація» і «соціалізованість». Останнє пов'язано з певною нормою, яка має визначатися з урахуванням особливостей двох складових процесу економічної соціалізації: з одного боку, особливостями економічних цінностей суспільства, а з другого — особливостями мотиваційно-потребової системи індивіда. Відповідність цих сторін визначатиме норму економічної культури особистості, яка означатиме рівень її економічної соціалізованості. Відповідно, критерії економічної соціалізованості визначаються очікуваннями суспільства, тобто його експектаціями, а також залежать від особливостей особистості та її можливостей і потреб. Процес економічної соціалізації здійснюється ефективніше за умови, коли форма економічних ціннісних репрезентацій відповідає узгодженості вимог суспільства (експектації) з потребою системою індивіда [4].

Зміна соціально-економічних умов вимагає від особистості сформованої готовності до переходу в нові ситуації соціального розвитку, тобто «вторинного» входження особистості в суспільні відносини. В психологічній літературі таке вторинне входження визначається терміном «ресоціалізація». Термін «ресоціалізація» активно використовується в соціальній психології останні два десятиліття. Вперше цей термін застосували американські соціальні психологи А. Кеннеді і Д. Кербер для означення процесу «вто-

ринного» входження індивіда в соціальне середовище в результаті певних «дефектів» соціалізації (ресоціалізація звільнених з місць позбавлення волі) або в результаті зміни соціокультурного оточення (ресоціалізація емігрантів). Сьогодні цей термін розуміється досить широко і поза специфікою суб'єктів процесу — як усвідомлена зміна поведінки людини в ситуації очевидного соціального неуспіху. Про ресоціалізацію можна говорити й тоді, коли мається на увазі процес формування в особистості здатності орієнтуватися та діяти в непередбачених, невизначених ситуаціях. Такі ситуації виникають постійно в умовах швидких змін сучасного суспільства. Ці умови вимагають від особистості сформованої готовності до переходу в нові і нові ситуації соціального розвитку. Формування в особистості такої готовності є дуже важливим в умовах трансформації суспільства [6].

Особливості економічної свідомості особистості визначаються певною віковою стадією її соціалізації. У зв'язку з цим є доцільним досліджувати економічну свідомість в онтогенетичному аспекті.

Враховуючи співвідношення когнітивного, поведінкового й емоційного компонентів економічних уявлень дітей, О. Козлова виявила, що економічна соціалізація починається з трьох років. Саме в цьому віці з'являється перший трудовий досвід; виділення дітьми грошей як особливих знако-символів у взаєминах людей; «продаж — купівля»; виділення магазину, як місця купівлі — продажу. У віці 3–4 років когнітивний розвиток характеризується мінімальним розумінням економічного значення економічних об'єктів, що називаються. Починають розвиватися деякі елементарні поняття про гроші та придбання. Для поведінкового розвитку характерне обмеження для проведення шопінгу й іншого поведінкового досвіду. Натомість, в афективному розвитку дитини панує позитивне сприйняття економічної реальності.

Основи економічних знань, економічного мислення й поведінки закладаються ще в дошкільному дитинстві. О. Козлова показала, що такі економічні категорії, як: «робота», «гроші», «магазин», «соціальна нерівність», «реклама», «банк» — є основними категоріями, через які відображається дітьми цього віку економічна реальність. Провідним фактором у включенні дитини в економічну реальність є особиста діяльність у сфері купівлі-продажу [6].

Формування економічної свідомості на початкових стадіях економічної соціалізації залежить від дитячих вражень і досвіду життя в батьківській сім'ї. Найчастіше економічне виховання здійснюється через вказівки і настанови, котрі носять здебільшого характер заборон і не спрямовуються на формування творчих властивостей дитини. Вступаючи у сучасні економічні відносини, дитина використовує весь спектр економічних знань, умінь і навичок, які в процесі комунікації, часто невербальної, засвоїла від батьків. Тому вибір типу реагування і частково економічної поведінки вже попередньо обумовлений. Дитина виробляє правила життя, цілі і цінності економічного характеру, які формують економічну свідомість і визначають пріоритети економічної поведінки. Досліджено, що чим більше рішень дитина може знайти і використати в залежності від ситуації, акумулюючи батьківські настанови, тим більш незалежною і незапрограмованою є її свідомість, раціональна основа суб'єктивних механізмів економічної поведінки. Більшість дітей, щоб здобути визнання та заохочення батьків, прагне засвоїти всі їхні настанови щодо уміння заробляти, витратити та заощаджувати

гроші, відповідаючи на батьківські стимули згідно з очікуваною реакцією, і таким чином структуруючи й обмежуючи своє подальше економічне життя. Спостерігається поведінка й протилежного характеру. Дитина бунтує проти висунутих вимог (діє за анти-сценарієм). В обох випадках економічна свідомість зазнає програмування з боку батьків, хоча її основна функція полягає в творчому перетворенні зовнішнього економічного світу. Батьківські приписи, отримані в дитинстві, не зникають. Вони можуть тимчасово забуватися під тиском прагнень до самоствердження, але діяти приховано, впливаючи на економічну свідомість. Дитина також може вкладати свої поняття в економічне виховання, інше, ніж планували батьки. Саме через це може виникнути новий сценарій економічної поведінки, відмінний від батьківського [8].

Гроші є важливим фактором економічної соціалізації особистості на всіх вікових етапах її розвитку. Формування перших економічних уявлень тісно пов'язане з використанням дітьми грошей, завдяки яким вони ознайомлюються з іншими соціально-економічними явищами й інституціями. Зміст компонентів економічних ціннісних репрезентацій детермінується потребою системою індивіда, яка на різних вікових етапах людини має свої особливості.

Згідно з дослідженнями О. Козлової, когнітивний розвиток дітей у віці 9–10 років характеризується здатністю конструювати економічні зв'язки і прогнозувати їх результат. Поведінковому розвитку цієї вікової групи властивий поодинокий досвід трудової діяльності, яка оплачується, а гроші використовуються, як правило, на власні потреби. Одним з провідних джерел оцінок економічної реальності починають ставати ЗМІ, що характеризує афективний розвиток дітей цього віку [6].

Г. Авер'янова досліджувала ставлення старшокласників до сучасних економічних умов і ступені сформованості економічних і когнітивних аспектів цих відносин. На основі виділення когнітивного, афективного і поведінкового компонентів економічної соціалізації було зроблено висновок про домінування когнітивного компонента у структурі економічної соціалізації дітей підліткового віку. Це виявляється у переорієнтації підлітків зі споживацького сприймання економічної реальності на виробничодіяльнісне її розуміння. Велику роль в цих змінах відіграє практичний досвід дітей. Г. Авер'янова, досліджуючи особливості економічної соціалізації підлітків в умовах трансформації українського суспільства, виявила суперечливість цього процесу. Суперечність соціальних детермінант обумовлює формування суперечливої когнітивної складової економічної соціалізації. Це проявляється в тому, що високий рівень переконань у принципах ринкової економіки супроводжується негативним ставленням підлітків до того, як проводяться економічні реформи в нашій країні. Крім того, заняття бізнесом позитивно сприймається основною масою респондентів, проте їх уявлення про бізнес розмите. Більшість підлітків відкидають будь-які аморальні способи добування грошей, а деякі схвалюють аморальні способи отримання багатства [6].

У конфігурації когнітивного, афективного і конативного компонентів економічної соціалізації підлітків панівним стає конативний компонент з інтенціями, що визначають його прагнення бути включеним до економічної сфери суспільства як суб'єкт економічної діяльності. Форма економічних репрезентацій, яка визначається такою конфігурацією компонентів цих репрезентацій, найбільш відповідає узгодженості вимог економічної інституції суспільства і можливостей та потреб особистості підліт-

кового віку. Саме тому ця форма економічних ціннісних репрезентацій зумовлює ефективність процесу економічної соціалізації і в результаті формування економічної свідомості.

В. Москаленко зазначає, що сучасні діти вступають в економічне життя, не маючи необхідних знань і навичок, що може створити серйозні проблеми. Найбільш активно включаються у всі види соціальних взаємодій діти 15–16 років, тобто підлітки. Вони є самостійними, «теоретично» незалежними від батьків людьми, які занепокоєні лише своєю долею. У них на першому місці бажання розбагатіти, мати свою справу, добре влаштуватись. Багато хто з них ставить щастя в пряму залежність від кількості грошей. Підлітки є найбільш динамічною групою і більш прагматичні, самостійні та орієнтовані на успіх, а поява нових ідеалів у суспільстві обумовлює швидкі зміни в їхній системі цінностей. Цінність багатства маніфестується у них в значущість індивідуального і престижного споживання. Це покоління, в якому романтизм найтісніше переплітається з прагматизмом. В економічній свідомості і поведінці підлітків криза суспільства відобразилась найбільшою мірою, оскільки вона прийшла на період їх активної соціалізації [6].

І.Зубіашвілі виявила, що у старшокласників переважає незадоволеність потреби в грошах. Ця потреба розглядалась як генералізована квазіпотреба, яка дала змогу дійти висновку, що в учнів старших класів спостерігається незадоволеність у більшості потреб. Виявлено також невисоку значущість грошей для старшокласників. Ставлення їх до грошей характеризується високою афективною напруженістю [4].

Процес економічної соціалізації студентської молоді на сьогодні є найбільш вагомим соціально-психологічним феноменом, оскільки молодь завжди була на вістрі всіх соціальних процесів, а розвиток економічних відносин виступає найактуальнішим аспектом сучасних трансформацій в українському суспільстві. Економічна соціалізація юнаків і дівчат, які навчаються у вищих навчальних закладах, відрізняється підвищеною їхньою сенситивністю до всіх економічних чинників. У значній кількості студентів спостерігаються неузгодженості та суперечливості щодо економічних уявлень, а це впливає на їхню економічну активність та відносини у соціально-економічній сфері. Це створює підстави для формування неадекватної ідентичності, відмови від самовизначення, і процес входження юнаків та дівчат в економічну реальність позбавляється цілісності та послідовності. Більше того, він втрачає динаміку, й студенти позбавляються можливості для подальшої економічної самореалізації. Нові ідеали у суспільстві (наприклад, фінансова успішність) обумовлюють швидкі зміни в системі їхніх цінностей. Юнаки і дівчата стають прагматичними, самостійними, орієнтованими на успіх. М. Герасименко робить акценти на когнітивних та емоційних особливостях розвитку студентів, на так званій нематеріальній мотивації [1]. Саме вона для багатьох молодих людей виявилася значущою на шляху економічного зростання в сучасних умовах життєдіяльності. Він зазначає, що нові соціально-економічні умови життя висувують на перший план питання формування адекватної економічної свідомості, адекватного ставлення до власності, грошей, багатства, споживання, продажу тощо. Досліджено, що у юнаків і дівчат спостерігається підвищений інтерес до набуття економічної незалежності, відмінності заощаджуваної та споживацької поведінки, професійна орієнтація,

формування ціннісних орієнтацій в економічній сфері, зміни у самосвідомості. Саме у студентському віці нагальною стає проблема не стільки прийняття незалежних економічних рішень (наприклад, як потратити гроші або набути потрібні споживацькі переваги та звички), скільки стати справжнім економічним суб'єктом, здобути релевантний соціально-економічний статус та незалежну фінансово-економічну спроможність [1].

Представники юнацького віку перебувають у дуже відповідальному періоді свого життя, в якому на перше місце виступають самовизначення та вибір професії. Це, як відомо, вік намірів, планування майбутнього та обрання певного вектору шляху по життю. Тому в юнацькому віці домінуючим може бути власне конативний компонент економічної свідомості особистості. По завершенні юнацького віку з'являється поняття дорослості, що передбачає, з одного боку, адаптацію, звільнення від юнацького максималізму і пристосування до життя, а з другого — творчу активність та самореалізацію [6].

Висновки

1. Економічна свідомість, як одна з найважливіших категорій соціальної та економічної психології, відображає економічні умови життя людини, її макро- та мікросередовище, визначає і регулює формально-динамічні та змістові характеристики її соціальної поведінки в різних сферах економічного простору. Засвоюючи категорії, поняття, теорії, оволодіваючи системою економічних знань, людина в результаті виробляє певні погляди на економічне життя, формує власну економічну свідомість.

2. Економічна свідомість особистості формується в процесі економічної соціалізації. В загальному визначенні економічна соціалізація є процесом входження людини в соціально-економічний простір суспільства, внаслідок чого у неї формуються економіко-психологічні якості, що визначають її як суб'єкта економічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герасименко М. М. Особливості економічної соціалізації студентської молоді в умовах суспільних трансформацій / М. М. Герасименко // Теоретичні і прикладні проблеми психології. — 2012. — № 3. — С. 93–99.

2. Дейнека О. С. Экономическая психология: учеб. пособие / О. С. Дейнека. — СПб. : Изд-во С-Петербур. ун-та, 2000. — 160 с.

3. Дембицька Н. М. Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації молоді / Н. М. Дембицька // Соціальна психологія. — 2008. — № 3. — С. 53–67.

4. Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект: наук. вид. / за ред. В. В. Москаленко. — К. : Укр. центр політ. менеджменту. — 2008. — 336 с.

5. Ложкін Г. Економічна свідомість особистості як психологічний феномен / Г. Ложкін, В. Комаровська // Практична психологія та соціальна робота. — 2007. — № 9. — С. 6–12.

6. Москаленко В. В. Соціальна психологія / В. В. Москаленко. — 2-ге вид., випр. та доп. — К. : Центр навч. літ-ри. — 2008. — 688 с.

7. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание: о месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С. Л. Рубинштейн. — М. : Изд-во Академии наук СССР, 1957. — 328 с.

8. Чабан Д. Б. Дослідження економічної свідомості у вітчизняній та зарубіжній соціально-психологічній літературі / Д. Б. Чабан // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; за ред. С. Д. Максименка. — К., 2011. — Т. 13, ч. 3. — С. 418–427.

Чабан Д. Б.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ КАК РЕЗУЛЬТАТ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Посвящается обзору социально-психологической литературы, в которой анализируются особенности экономического сознания: различные ее уровни (макроуровень, мезоуровень и микроуровень), функции, а также рассматривается экономическая идентичность, экономическая социализация, критерии экономической социализированности и экономическое сознание в онтогенетическом аспекте.

Ключевые слова: *экономическое сознание, общественное экономическое сознание, групповое экономическое сознание, индивидуальное экономическое сознание, экономическая идентичность, экономическая социализация, социализированность.*

Chaban D. B.

ECONOMIC CONSCIOUSNESS OF THE INDIVIDUAL AS A RESULT OF ECONOMIC SOCIALIZATION

The paper reviews socio-psychological literature has analyzed the economic characteristics of consciousness: its different levels (macro level, meso and micro level) features, but also addresses the economic identity, economic socialization, economic criteria sotsializovanosti and economic consciousness in ontogenetic aspect.

Key words: *cost-consciousness, social economic consciousness, group consciousness economic, individual economic consciousness, economic identity, economic socialization, sotsializovanist.*